
Epiktet, *Priručnik*, priredio i preveo Pavel Gregorić, KruZak, Zagreb 2006, viii +103 str.

Epiktet (oko 50. do 130. po Kr.) iz frigijskog Hijerapola, glavni je, uz Seneku i Marka Aurelija, predstavnik Stoe u njezinu kasnom, rimskom razdoblju. Doveden u Rim kao rob (ἐπίκτητος zapravo znači “dodatno stečen”), mladi je Epiktet uskoro dobio privolu svoga gospodara da se duhovno usavršava. Odlučio je slušati stoika Muzonija Rufa, izabravši tako zacijelo najutjecajniji tadanji filozofski pravac s troipolstoljetnom predajom. Svoju će blagost filozofov gospodar Epafrodit, i sâm bivši rob, još jednom očitovati oslobađanjem svoga nadarena roba. Nakon toga Epiktet je u Rimu podučavao stoičku filozofiju sve do 89. g., kada carskim ediktom Domicijan daje iz Rima i Italije prognati sve filozofe. Svoj trajni dom nalazi Epiktet u Nikopolu na epirskoj obali, kamo ga slijede mnogi odani slušači, među kojima i imućni rimski aristokrati. Kao ugledan učitelj ondje će do kraja života poticati svoje slušače da prihvate etičke zasade filozofije iz Trijema.

Poput Sokrata i učitelja mu Muzonija Rufa, Epiktet za sobom nije ostavio pisanih djela. Ipak, njegova je predavanja marljivo zapisivao Rimljanin Flavije Arijan koji ga je oko 110. g. kao mladić nekoliko godina oduševljen slušao. Upravo on je objavio zbirku filozofovih predavanja pod naslovom *Dijatribe* – u ovoj knjizi: *Razgovori* (grč. Διατριβαί, *Diatribai*) u 8 knjiga od kojih su tek 4 sačuvane. Ona je trajno utjecala na Marka Aurelija, a potom je snažno djelovala na kršćane i nekršćane. Ono bitno Arijan je još jednom sazeo u *Priručniku* (grč. Ἐγκυρίδιον, *Enkheiridion*). Izvorno je značenje te grčke riječi, na koje podsjeća i Simplicije u svome komentaru, “vojnički bodež” kojeg je u bitci dobro imati “pri ruci” jer može spasiti život. U određenom, dakle, smislu *Dijatribe* i *Priručnik* valja smatrati prije Arijanovim, nego Epiktetovim djelima. On zacijelo nije dirao u sadržaj učiteljevih izlaganja, ograničavajući svoje zahvate na područje kompozicije i stila (ustroj teksta, dijaloški oblik). Za razliku od njegovih povijesnih djela, koja svjedoče o visokoj stilizaciji autorova jezika, Arijan je ovdje pokušao – i majstorski uspio – reproducirati učiteljev usmeni izričaj kroz koji prosijava snaga njegove osobnosti. U umješnoj transpoziciji Epiktetovih predavanja u “filozofsku” književnu vrstu dijatribu, pravom podvigu prestilizacije, treba tražiti njegov najveći doprinos. Dijatribu su, naime, još od 3. st. pr. Kr. njegovali u filozofskim školama kao osobito djelotvorno oruđe moralne poduke. Upravo zbog tolike vjernosti žanru danas s pravom zaključuju da je ovdje na djelu Arijanovo književno umijeće, a ne tek stenografska točnost.

Idućih je stoljeća upravo taj Arijanov sažetak, *Priručnik*, bio veoma popularno i nadahnjujuće štivo kojemu je bila zajamčena bogata recepcija od kasne antike sve do novovjekovlja, o čemu svjedoči i bogata mu *Textgeschichte*. Novoplatonovac Simplicije iz 6. st. po Kr. napisao je uz njega opširan komentar čije smo uzorno izdanje nedavno dobili (Commentaire sur le Manuel d'Épictète. Introduction et édition critique du texte grec par Ilsetraut Hadot. Leiden/New York/Köln 1996.) Na latinski su ga preveli Niccolò Perotti (1450) te Angelo Poliziano (1479). *Editio princeps* priredio je G. Haloander (Nürnberg 1529). Kao jedini cjelovito očuvani tekst nekog stoičkog školskog filozofa, *Priručnik* je presudno oblikovao povijesnofilozofijsku sliku Stoe.

Srž je njegova nauka bio laicima prilagođeni školski stoicizam. Cilj nije bio obučiti profesionalne filozofe, nego poboljšati, obratiti čovjeka, privesti ga ispravnom životu i pravoj sreći. Tada filozofija nije bila tek neobvezujuća akademska disciplina. Ona je takoreći odlučivala o svakom čovjekovu koraku, barem za one koji su se smatrali filozofima. Nesumnjivo je mnoge tada, a i kasnije, Epiktetu privukla upravo njegova biografija. Središnja uloga u njegovoj filozofiji pripada ideji istinske unutarnje slobode. U izvanjskom je oslobađanju nekadašnjega roba ona gotovo dobila svoj faktički parnjak, empirijski potvrdu. Teško da je moglo biti bolje ovjere ispravnosti te ideje, pa i emancipatorske funkcije same filozofije: dvostruko je oslobađanje moglo izgledati kao svojevrsno podudaranje riječi i stvari. Njegov je nauk obilježen, kao i inače kod stoika, izrazito religioznom crtom, ali kod Epikteta ona je više teističkog nego panteističkog karaktera. Osobna pobožnost zrcali se u propovjedničkom stilu, odakle put vodi ravno prema kršćanskim homilijama.

Priručnik nam je sada dostupan u grčkome izvorniku te u hrvatskome prijevodu koji ga sučelice prati (str. 42–85). Grčki je tekst preveo i priredio Pavel Gregorić. Osim toga, knjiga je opskrbljena kratkim predgovorom (VII–VIII), opširijim Uvodom u stoičku etiku i Epiktetov nauk (str. 1–39), popisom odstupanja od polazišnog, kritičkog Boterovog izdanja (str. 86–87) te konciznim bilješkama uz tekst prijevoda (str. 89–97). Da je Gregorićevo povjerenje u Boterovo izdanje opravdano potvrđuju i izrazito povoljne recenzije poput one Brockmannove (*Gnomon*, 77, sv. 5, 2005, 459–461) Opremu ovoga izdanja zaokružuju kazala pojmova i imena. Iz predgovora doznajemo da knjiga svoj nastanak zahvaljuje akademskom pogonu – ona je proizašla iz materijala za seminar o Epiktetu održanog u zimskom semestru 2004/2005. Kao takva, sjajan je primjer dobrog gospodarenja energijom onima koji možda drže da jednosemestralni kolegiji nude premalo vremena za ikakav znanstveno ozbiljniji rad.

Iako je Gregorićev Uvod, koji svojim opsegom dvostruko nadmašuje prijevod, zamišljen kao propedeutički tekst namijenjen apsolutnim počet-

nicima njegova dva, u predgovoru navedena, cilja nisu nimalo skromna: “upoznati čitatelja sa stoičkom praktičnom filozofijom općenito”, te ga “pripremiti za razumijevanje Epiktetova *Priručnika*”. Zbog rijetkosti takvih tekstova u našoj sredini, a osobito zbog toga što u njemu Gregorić nastupa kao kompetentan povjesničar filozofije taj dio knjige zaslužuje visoku ocjenu. Na početku Uvoda tematiziraju se dva nosiva pojma (i) stoičke etike – sreća i vrlina. Hrvatska riječ sreća kao prijevod grčkog termina *eudaimonia*, s pravom smatra Gregorić, nije “najsretnije” rješenje. Ona, kao “vjerojatno najmanje loš prijevod” ujedno daje i previše i premalo: višeznačna je, a opet ne prenosi potrebne konotacije grčke riječi, posebno one “religiozne”. Na u nas uobičajeni pokušaj prijevoda riječju “blaženstvo” Gregorić se nije osvrtao. Jasno, informativno te pomoću zornih primjera on će podsjetiti na sokratovsko podrijetlo poimanja vrline kod stoika. Ona je, naime, i za njih a) znanje/razboritost, b) nešto jedinstveno te c) nužna i dovoljna za sreću. Nejasno je, međutim, zašto Gregorić misli da će nas “u prvi mah” začuditi rigorozan stav stoika da se još nije rodio “vrl” (sic!) i sretan čovjek – utjelovljenje ideala stoičkog mudraca (str. 12). Uopće nije nerazumno pretpostaviti da među čitateljima ima i onih koji znaju da se ideali *per definitionem* ne utjelovljuju. Potom čak stoji: “Stoici... nisu gajili iluzije o ostvarivosti ideala mudraca”. Dakako, u suprotnome bi slučaju povijest filozofije lako zaboravila njihovo ime.

Slijede sažeti, ali iznimno informativni prikazi stoičke psihologije te “prikladnih radnji”, grč. *kathêkonta*, u kojima su objašnjeni ključni pojmovi i preveden niz važnih termina. Posebno mu je stalo upozoriti da se grčki termin *kathêkon* ne prevodi mehanički s rječju “dužnost” pod utjecajem “Ciceronovog inače korektnog latinskog prijevoda *officium*”. Kakvu će sudbinu imati Gregorićevi prijevodi tih termina pokazat će vrijeme. Iskreno govoreći, sumnjam da će se za *phantasia katalêptikê* uvriježiti “spoznajnosni utisak” (usp. Nickelov recentni njemački prijevod: “richtige Vorstellung”), a i recepcijska budućnost rusizma “poriv” za grčki *hormê* ne izgleda mi nimalo ružičasta. Nadalje prevoditeljevo rješenje “odvraćaj” za grčki *aphormê* gubi iz vida da hrvatski glagol odvracati traži kao dopunu direktni objekt. Nije li intrasubjektivnost konstitutivna crta kako nagona, tako i njegove suprotnosti, odbojnosti/averzije? Grublji pak propust sastoji se u pogrešnom navođenju grčke riječi *enkklisis* u značenju “zazor” na str. 15, 89 te u kazalu pojmova. Navedena riječ *ἐκκλισις* ima upravo oprečno značenje i uopće nije potvrđena u Epiktetovu korpusu. Zapravo, Gregorić je vjerojatno pogrešno transliterirao sličnu riječ – *ἐκκλισις* (*ekklisis*) koja se u Epikteta javlja 62 puta, a u *Priručniku* 6 puta što se može provjeriti i u grčkome tekstu koji je on sâm priredio.

Gregorić će potom ocrtati stoički model sklonosti, grč. *oikeiôsis*, prema drugim ljudima, koji prirodno izrasta iz sklonosti prema vlastitom

opstanku i dobrobiti, oblikuje čovjekove društvene uloge te “stoičkoj etici daje upadljivo humanistički ton” (str. 22). Slijedi pouzdan prikaz Epiktetova života i djela za koji bismo jedino htjeli da zauzima malo upadljivije mjesto unutar dispozicije knjige. *Dijatribe* su u njemu upadljivo slabije prošle od nevelikog *Priručnika*. Jedina zamjerka koja se ovdje može uputiti autoru je uporaba pridjeva monastičan (str. 25) koji, dakako, ne postoji u hrvatskome jeziku. U engleskom ga naravno ima: “monastic” znači “samostanski, redovnički”.

Kao njegovo 7. i 8. poglavlje (str. 26–39) Uvod zaokružuju uzoran oris Epiktetova nauka te općoj nakani knjige primjeren pregled izdanja njegovih djela i odabrane literature. Naznačivši osebnost Epiktetove poziciju unutar povijesti Stoe, Gregorić će dobro pripremiti budućeg čitatelja na čitanje *Priručnika*. Utemeljen na Sokratovom shvaćanju filozofije kao umijeća (τέχνη) i Epiktetov će, kao i stoički općenito, pojam filozofije izričito zahtijevati od njezinih poklonika da ju provode u praksi. To će se odraziti i na njegovu trodiobu filozofije u *Dijatribama*, te donekle modificiranu trodiobu u *Priručniku*. Skica Epiktetova nauka završava jasnom i korisnom analizom “ispravne upotrebe utisaka”, te njegovih pojmova volje i slobode. Zbog svojega silnog značenja za Aristotela i Stoike grčki se termin *prohairesis* (u Gregorićevoj transliteraciji nepreciznije *proairesis*) čak i kod nas toliko udomaćio da je u vidu natuknice “prohereza” počeo ulaziti u priručnike (v. npr. D. Škiljan, *Leksikon antičkih termina*, Zagreb 2003). Eto razloga više da i domaća filozofska struka prihvati oblik *prohereza* koji sasvim lijepo pristaje našem jeziku, a ne ga se, kao ovdje (str. 32–34), neprilagođenog uzduž i poprijeko deklinira (i to u muškome rodu!). Inače solidno izlaganje pojma slobode završit će, pomalo iznenađujuće, teško provjerljivom tezom da korijen uspjeha stoicizma – kao svojevrsnog sredstva utjehe – u antici treba tražiti u navodno bijednom položaju čovjeka u tadašnjem svijetu: “moramo se prisjetiti da u to vrijeme nije bilo sustava zdravstvene zaštite, da je stopa mortaliteta bila vrlo visoka, da su društvene i političke prilike bile vrlo nepredvidljive”. Misli li Gregorić doista da se prosječan čovjek okretao stoicizmu u nedostatku brzih i boljih sredstava, odnosno da su gore navedene nedaće danas iščezle s lica zemlje?

Načelno, može se reći da bi prijevod opsegom nevelikog, ali važnim porukama i dubokim mislima tako bogatog djela poput ovoga morao moći ispuniti dva zahtijeva. S jedne strane, on bi morao što vjernije prenijeti u njemu sadržanu filozofsku poruku. S druge strane, taj bi se prijenos, u želji da pokaže o kakvoj je jezičnoj umjetnini tu riječ, trebao u što većoj mjeri približiti izvorniku na planu izraza. Po mome sudu, prvi je zahtjev ovdje ispunjen u bitno većoj mjeri nego drugi. Katkada filozofski žargon zna potisnuti živu neposrednost Epiktetove učiteljske poruke. Primjerice,

u želji da očuva prepozicijski izraz izvornika Gregorić je pokušao prevesti ključne Epiktetove termine *ta eph' hēmin* i *ta ouk eph' hēmin* izrazima “stvari koje su do nas” i “stvari koje nisu do nas” (str. 43 i passim). Čini mi se da hrvatski izraz “(ne) biti do nekoga” ni izdaleka ne prenosi izričitost i strogost zadanu tim odnosom. Ona u nas ima vrlo određeno, uzročno značenje. Na primjer, kad kažem “taj propust nije do mene” želim reći da za njega “nisam kriv, odgovoran” (rječnički primjer: “to je do hrane”). Epiktet pak želi reći da ima toga što je u našoj moći/vlasti, ali i onoga što nije takvo. Nadalje, simptom je brkanja stilskih registara u pretežno kolokvijalan Epiktetov jezik uvoditi “učene” latinizme koji su i sami nastali u pokušaju sa se prevedu stoički logički termini: disjunkcija (τὸ διεζευγμένον), konjunkcija (τὸ συμπεπλεγμένον); nekonkluzivni argumenti (ako već, onda: inkonkluzivni a.) (λόγοι ἀσύνακτοι) (str. 77), demonstracija (ἀπόδειξις) (str. 85) itd.

Zanimljivo je da Gregorić rijetko griješi na filozofski zahtjevnijim dijelovima teksta. Koncentracija mu zna popustiti, kao što to obično biva, kod jednostavnijih problema. U rečenici “Zapamti da si glumac u predstavi kakvu pisac (didaskalos) želi...” (str. 53), umjesto pisac, i po leksičkom i po semantičkom kriteriju treba stajati “redatelj”. U pripadajućoj bilješci Gregorić, umjesto o metafori, govori o “alegoriji” života kao predstave (bilj. 28). Prevodeći: “Koliko košta salata. Recimo 5 kuna” (str. 59) prevoditelj zapada u anakronizam koji je, uostalom, i interno anakron. Navedeno rješenje odavno je opovrgla stvarnost na tržnici u pogledu vrijednosti, a nepredvidivo je kakva je budućnost samog naziva na području na kojem isti naraštaj zna promijeniti nekoliko valuta. Budući da “drže cijenu”, bolje bi bilo ostaviti “vječne” obole. Nadalje, djeca u igri sigurno ne “pišu tragedije” (τραγωδεῖ) (str. 63), nego “daju predstavu, glume”. “Nemoj poput djece biti sad filozof... a potom Cezarov namjesnik” (str. 65). Vlastito ime “Cezar”, Κάϊσαρος, u grčkome je jeziku postalo carskom titulom, a zatim apelativom “car”: evanđelist u hrvatskome prijevodu ne kaže “podajte Cezaru Cezarovo”, nego “caru carevo”, (Mt. 22.1), a i pokoritelj Galije u Epiktetovo je vrijeme odavno mrtav. Ne zvuči baš dobro ni pleonazam “proricanje budućnosti” (bilj. 30, 53). U primjeru “Sve su životinje po prirodi takve...” (str. 67), na hrvatskome bi bilo bolje “svako živo biće”, budući da se grč. πᾶν ζῶον ovdje odnosi i na ljude. U rečenici “A mišljenje da je tiranija nešto dobro stvorilo je Polinika i Eteokla” grčku riječ τυραννίς trebalo bi neutralnije prevesti, recimo s “vlast/vladanje” (Oldfather: “royal power”). Znamo, naime, da naslov Sofoklove drame u pravilu glasi *Kralj Edip*, a ne “Tiranin E.” kao što je u izvorniku. U savjetu “Što se tiče seksa, koliko je moguće treba se uzdržavati prije braka” (str. 71) riječ ἀφροδίσια prevedena je anglizmom seks. Mislim da taj termin, s obzirom na konotacije grčke riječi, ipak zaslužuje svečaniji prijevod, npr. “spolnost, spolni život”.

Nasuprot dominantnoj praksi domaćega grecističkog mainstreama koja želi koliko-toliko očuvati izvornu fonetsku sliku, Gregorić se ipak odlučio za model transkripcije grčkih imena koji se temelji na tradicionalnom latinskome izgovoru (Zenon iz Citija, Krizip itd.). Panetije, srećom, ipak nije postao Panecije. Naravno, može se reći da je to stvar osobnog nagnuća, ali takva praksa ipak ne umanjuje postojeću kaotičnost na tom poslovično skliskom području. Primjeri poput *lupê*, *epithumiai*, *chara*, *hupexairesis*, *procheiron* svjedoče da se nije obazirao ni na transliteracijska pravila za starogrčki koja su formulirana npr. u *Pravopisu hrvatskoga jezika* (Anić i Silić 2001, str. 201–205). Ime Antipater (bilj. 64, kazalo) u nas se tradicionalno prenosi s Antipatar. Neka mjesta vape za lekturom. Indiferentne stvari “ne prave nikakvu razliku za ljudsku sreću” (str. 3) umjesto “uopće nisu važne/presudne za ljudsku sreću”, kao što se obično prevodi anglizam *make difference*. Najneobičnija je pak ekstenzivna uporaba (desetak puta) neodređenog (i nepropisnog) oblika pridjeva “vrlī” (str. 6, 11, 12, 17): “ima li itko vrlī... na ovome svijetu?” U kazalu pojmova uz “uloge” ne navodi se kao uz druge pojmove grčki termin (πρόσωπα, odn. *prosopa*) nego latinski ekvivalent “personae”. Tu je i nekoliko tipfelera: Hijeropolu umjesto Hijerapolu (str. 22), pogrešno navedena godina – J. Hershbell, *ANRW* II.36.3 (1986) umjesto (1989).

Zaključno možemo konstatirati: dobre strane ovoga izdanja uvelike premašuju gore navedene propuste. Najveća je Gregorićeva zasluga u izvrsnom uvodu u stoičku i Epiktetovu etiku, te to što je našu kulturnu javnost obogatio, odvažno utirući put drugima, korektnim prijevodom fundamentalnog djela zapadne filozofske i kulturne tradicije.

I na kraju, u ime čitatelja koji bi htjeli znati nešto o podrijetlu ilustracije na koricama ove knjige, recimo koju o tome. Ovdje je riječ o znamenitom reljefu koji prikazuje Herakla kako uz Ateninu pomoć na svojim plećima pridržava nebeski svod. Naime, on u tome zamjenjuje Atlasa koji je otišao po jabuke Hesperida. Slika na koricama (zrcalno okrenuta!) izostavlja Atlasa koji pruža Heraklu jabuke. Prikaz je izvorno resio jednu od dvanaest metopa Zeusova hrama u Olimpiji (oko 460. pr. Kr.) na kojima su bila prikazana sva Heraklova djela. Ukoliko nije nasumično odabrana, tom se slikom valjda htjela uspostaviti nekakva analogija između Heraklova djela i opće nakane *Priručnika*.

Nino Zubović

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet – Odsjek za klasičnu filologiju

Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb

nzubovic@ffzg.hr

nzubovic@yahoo.com